

УДК 94 (470+571): 94(476)  
ББК 63.3(0)

Василь Дебенко, Ольга Генза

### КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЇ В БІЛОРУСІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

*У статті досліджується соціально-економічне становище Білорусії після її входження до складу Російської імперії. Автори проаналізували колоніальну політику імперської адміністрації, сутність якої зводилася до перетворення білоруських земель в аграрно-сировинний придаток Росії.*

**Ключові слова:** імперська адміністрація, експлуатація, царизм, Білорусія.

Внутрішньополітична криза й багаточисельні військові конфлікти призвели до стрімкого занепаду Речі Посполитої у ХVІІІ ст. Боротьба за владу магнатсько-шляхетських угруповань, міжконфесійна ворожнеча, національні протиріччя вкрай негативно позначилися на умовах життя білоруського населення. Воно стає об'єктом зовнішньополітичних зазіхань Російської імперії.

Росія, Австрія та Пруссія тричі в 1772, 1793 й 1795 рр. розділили Річ Посполиту та стерли її з політичної карти Європи. Прикриваючись ідеологічними гаслами “захисту православного населення” та “збирання давньоруської спадщини”, Російська імперія анексувала білоруські землі.

Одразу після приєднання Білорусії до складу Російської держави імперський уряд почав установлювати жорсткий поліційно-адміністративний контроль над основною масою білоруського населення: селянами й мешканцями міст. Вони були основними платниками податків і майже невичерпним джерелом дешевої робочої сили [1, с.30; 6, с.660].

Система оподаткування Російської імперії була поширена й на територію Білорусії. Імперський уряд полегшив населенню виплату державних податків. Це було зроблено в політичних цілях і через господарську необхідність [1, с.94]. У січні 1772 р. населення східної частини Білорусії було звільнено на півроку від сплати податків, а у вересні у “Звіті білоруського генерал-губернатора Катерині ІІ про порядок і розмір податку населення білоруських губерній” ішлося про розміри податків для всіх верств населення і терміни їх сплати. Першим заходом, який мали здійснити генерал-губернатори на білоруських землях, був перепис населення, згідно з яким кожен селянин мав сплатити 7 гривень податку; а ще “1 четвертак муки з кожного за штатною ціною”. Купецтво мало платити “по 1 руб. 20 коп. с голови”. Збір цих грошей мав початися з 1 вересня 1773 року. Поміщики також повинні сплачувати податки за селян чоловічої статі по 50 коп. у рік кожних три місяці та міщан – по 75 коп. [1, с.33].

Водночас у Білорусії царський уряд монополізував право оренди державних маєтків. Зазвичай маєтки здавалися з публічних торгів у довготермінову оренду з оплатою збору. Негативним явищем було надання в оренду царським урядом селян державних земель місцевим поміщикам [1, с.34]. Тимчасові власники за короткий час намагались отримати максимальний дохід з орендованих земель. На прикладі Шкловського повіту можна розглянути умови орендної угоди, яка укладалася між державною економічною конторою та орендатором. У “Контракті про здачу в оренду кріпосних селян Шкловською економічною конторою” встановлено термін оренди, який складав 5 років, визначено термін відробітку панщини селянами – 2 дні на тиждень, визначено умови оренди та обумовлено її ціну. Умови оренди були важкими для селян і вигідним для поміщика [4, с.196–197].

Російський уряд зберіг у Білорусії старі кріпосницькі відносини. За місцевими поміщиками залишалися земельні володіння та влада над кріпосним населенням [3, с.54]. Щоб заспокоїти місцеву шляхту, яка була налякана переходом білоруських земель під владу Росії, генерал-губернатор Чернишов від імені Катерини II оголосив, що за польськими дворянами зберігаються всі “права, вольності і переваги”, якими вони користувалися раніше [3, с.55]. Також царський уряд зберіг за шляхтою право займати посади в місцевих адміністративних і судових установах. Тільки найбільш високі посади займали росіяни [11, с.202].

Важливим аспектом колонізаційної політики Росії в Білорусії було роздавання білоруських земель та селян російським дворянам. Помістя із білоруськими селянами отримували російські поміщики: визначні військові й цивільні чиновники. Фондом, з якого виділялися землі, були помістя, конфісковані в польських поміщиків, ліквідованих костьолів і монастирів, королівських економій і староств. Більша частина таких земель була роздана імператрицею Катериною II у Східній Білорусії [1, с.75–78]. Із загальної кількості селян, яка складала 750 тис. осіб чоловічої статі, було роздано 140 тис. У Могилівській і Полоцькій губерніях імператриця роздала російським поміщикам 3/4 селян, які жили на колишніх королівських землях [8, с.449].

За підтримки російських правлячих кіл білоруські поміщики отримали дозвіл на продаж своїх селян в інші губернії. Катерина II звела селян до становища рабів, що виявилось у практиці їхньої купівлі-продажу поодиночки сім'ями. Газети того часу містять безліч оголошень про продаж селян та обмін їх на породистих собак чи коней. Селян програвали в карти, віддавали в заставу за борги [4, с.172].

Процедура купівлі-продажу селян та їхніх сімей контролювалася судом. Так, “Акт Могилівського повітового суду про становище кріпосних селян – продаж і заставу” свідчить про складення купчої угоди, згідно з якою у 1824 р. поміщик І.Адамов продав поміщику П.Антонову четверо дворових людей. На основі цієї купчої грамоти новий власник мав право “володіти вічно й безповоротно, а якщо забажає, може продати, подарувати, заповісти... і розпоряджатись, як йому схочеться” купленими кріпаками [4, с.195–196].

Кріпаків не тільки продавали, але й піддавали фізичним покаранням за ухилення від панщини та непокору. Їх били батогами нерідко до смерті, заковували в кайдани, кидали в тюрми. Таке становище селян викликало часті збройні виступи невдоволених, що приносило поміщикам збитки [4, с.81].

Після приєднання білоруських земель до Росії основною господарською одиницею в селі залишалося поміщицьке господарство, яке було центром усієї економіки. Земля, яка належала поміщику, поділялася на дві складові: власне панську, яку обробляли селяни, і селянську, якою користувалися саме селяни. Співвідношення цих частин визначалося поміщиком [7, с.246].

Поряд із поміщицькими селянами другу групу кріпосного населення складали державні селяни. Вони вважалися “вільними сільськими жителями”, але були феодално-залежними від держави, відбували панщину й сплачували оброк казні чи орендарам державних помість. Державні селяни Білорусії складали 22,1% від загальної кількості кріпаків [5, с.170].

У правовому відношенні становище державних селян порівняно з поміщицькими було дещо кращим. Вони мали право вільно вибирати собі рід занять (промисли, торгівля), купувати на своє ім'я майно [10, с.398]. Однак, селяни були змушені в поміщицькій корчмі купувати вино, їздити на базар тільки в його містечко, тільки в його володіннях купляти сіль, оселедець, смолу, серпи й тільки пану продавати льон, хутро, мед, а нерідко хліб, худобу. Ціни на товари широкого вжитку призначало управління маєтку [15, с.177–178].

У Білорусії зберігався феодалний гніт, проти якого селяни вели безперервну боротьбу. Водночас білоруси часто зазнавали голоду. За імператора Павла I були створені спеціальні сільські запасні магазини, куди звозили продукти харчування й робили запаси на 2–3 роки. “Магазини для зберігання хліба наказано створити при поселеннях... Що ж до запасів у поміщицьких помістях... зібрати хліба стільки, щоб вистачило селянам на рік прогодування й на посів” [1, с.102]. Такі економічні заходи було проведено в 1799 р. для того, щоб запобігти голоду, який охопив білоруські губернії 1798 р. 1800 р. у Білорусії знову настав голод. У листі міністра юстиції Російської імперії Г.Державіна, який побував на білоруських землях, описано становище селян і вказано на важкі умови виживання білорусів: “Кращі з них їдять хліб, який на щось обмінюють, а інші їдять варений щавель або кислицю. Від такої їжі всі вони в’ялі, худі й бліді, як мерці. Якщо порівнювати їх з найбіднішими великоросійськими селянами, то вони знаходяться в жалюгідному становищі” [3, с.55].

Важке соціально-економічне становище призводило до актів непокори білорусів. Поширеними явищами спротиву були селянські втечі, підпал садиб, убивства панів чи відповідальних за панщинні роботи, відмова виконувати феодалні повинності [13, с.631]. Найбільш дієвою й поширеною формою виступів була втеча селян від своїх власників. Інколи селяни знаходили притулок в інших поміщиків, які приймали втікачів, отримуючи безплатну робочу силу. У часи голоду та неврожаю втечі селян мали масовий характер [8, с.563].

Російська адміністрація намагалася перешкоджати таким втечам, адже поміщики втрачали дешеву робочу силу й значні прибутки, частина яких надходила в державну казну. 1772 р., після першого поділу Речі Посполитої, губернатор Кречетников наказував: селян полоцького повіту, які здійснили втечу, повернути їх попередньому господарю [4, с.166].

Державні селяни Чернецького староства в Полоцькій губернії 5 років – з 1793 до 1797 – не виходили на панщину й не платили податків. Вони добивалися позбавлення з-під влади орендатора й повернення їх під владу казни. У селі Дворець Брестської економії 1778 р. був убитий панський слуга. Щоб не розгорілося повстання, туди було відправлено війська [11, с.268].

Заворушення відбувались і в 1796–1797 рр. у Єзерицькому старостві Городокського повіту. Селяни, озброївшись колами, увірвались у дім поміщика-орендатора й почали вимагати від нього та його управителя відмовитися від оренди [4, с.57]. Для придушення селянського повстання в Білорусію відправили драгунський полк. Царський генерал, який ним командував, у донесенні російському імператору Павлові I змушений був визнати, що хвилювання в Білорусії набули широкого розмаху, що селяни не підкоряються, б’ють суддів, які прибувають з повіту, не слухають військових командирів [2, с.237; 11, с.215]. Унаслідок жорсткої кріпосницької політики Катерини II та Павла I білоруські губернії перетворювались у райони великого поміщицького землеволодіння [4, с.160]. Так, якщо в Росії в цілому великі поміщики складали 3,6% населення й володіли 43,9% кріпаків, то в Білорусії – відповідно 4,2% і 44,4%. Середніх поміщиків у Росії було 19,2% і селян у них – 37,1%, а в Білорусії – 22,5 і 39,1%. Проте відсоток дрібних землевласників у Росії був вищим – 77,5%, їм належало 19% селян. У Білорусії було 73,3% дрібних землевласників, які мали 16,5% кріпосних селян [8, с.472].

Серед прибутків поміщицьких маєтків основну частину складали надходження від продажу сільськогосподарської продукції. Їхній розмір у більшості маєтків складав 70–80% від усього прибутку. Найменшу частину прибутків складали поступлення у вигляді чиншу, данини, надходження від продажу продуктів тваринництва, садівництва, лісу, від оренди млинів, корчм, озер. Традиційним джерелом прибутку поміщиків був продаж лісу [8, с.480]. Російська адміністрація забороняла продаж деяких сортів лісу в Ригу та за кордон. 1773 р. генерал-губернатор Кречетников подав прохання про заборону

продажу лісу поміщиками. Сенат розглянув це прохання й частково задовольнив його. Протягом одного року мала діяти заборона на продаж. Наступні контракти про купівлю-продаж деревини мали укладатися тільки з російськими купцями [4, с.170–173].

Значного розвитку після приєднання Білорусії до Росії досягли мануфактури. Перші з них виникли в кінці XVIII ст., а саме 1795 р. суконна біля м. Гродно, 1797 р. – скляна в Рогачевському повіті та ін. На мануфактурах почали використовувати працю найманих робітників. Як і раніше, у білоруських землях розвинутою галуззю мануфактурного виробництва була суконна й полотняна. У “Свідченні Мануфактур-колегії про промислові підприємства в Білорусії”, яке було складене за 1797–1803 рр., зазначається, що суконна промисловість розвивалась у Мінській, Білоруській, Литовській, Гродненській губерніях і щороку давала прибуток у загальному на суму 9 930 руб., полотняне виробництво було поширене в Білоруській, Литовській, Мінській губерніях, але прибуток мало набагато скромніший – 570 руб. в рік і забезпечувало своїм товаром тільки місцеві потреби населення. Паперова галузь у Білорусії щороку давала прибуток близько 3 860 руб., скляна – 4 140 руб., а фарфорова – 600 руб. [1, с.126–131].

У сфері торгівлі Росія проводила економічну політику, спрямовану на втягнення Білорусії у всеросійський ринок. Це частково призводило до замкненості торгових зв'язків і перетворення білоруських земель на ринок збуту російських товарів. Вони не завжди відповідали європейським вимогам і були досить часто неякісними. Зате ціни на російські товари дорівнювали європейським. Через відсутність конкуренції білоруський ринок був перенасичений товарами російської промисловості [8, с.497].

На наш погляд, показовим прикладом економічного визиску білоруських земель є монопольне право російського уряду торгувати сіллю. Продаж солі приносив величезні прибутки. Ця сфера контролювалася місцевою імперською адміністрацією [1, с.34, 48; 4, с.169–170]. Держава встановлювала спеціальну ціну на даний товар – 50 коп. за пуд. Російський уряд не тільки контролював цю сферу торгівлі, але й надавав знижки купцям-росіянам під час сплати податків на сіль. В “Указі Катерини II про пільги російським купцям, які доставляють сіль у Вітебськ” мова йде про попередню оплату російським купцям за привезений товар та розміри митних знижок, які мала надавати місцева адміністрація [4, с.169]. Торгівельні місця та магазини, у яких здійснювався продаж солі, мали “знаходитись у визначених містах”, у кожному із них мало бути продано не більше 30 000 пудів у рік.

Адміністративний контроль впливав негативно на торгівлю сіллю. Із 1772 р. до 1802 р. ціна на цей товар зростає з 50 коп. за пуд до 1 руб. 20 коп. [1, с.138–144].

Перетворюючи Білорусію в аграрно-сировинний додаток імперської економіки, з її земель вивозились у російські центральні губернії й на Україну сукна, парусина, скло, смола та інші товари [14, с.76]. Увозилися метали, посуд, вироби із заліза, ситець тощо. Через Балтійські порти Росії з Білорусії вивозили в Західну Європу хліб, сільськогосподарську сировину, напівфабрикати, шкіру [1, с.44–45]. Найбільша кількість продукції вивозилася за кордон із Вітебської, Гродненської та Віленської губерній, які були зв'язані водними шляхами з балтійськими портами Російської імперії [9, с.47].

Імперський уряд контролював податкову систему в торгівлі, особливо в зовнішній. 1773 року було видано “Указ Сенату про порядок сплати мит з товарів, які ввозяться із білоруських губерній в Ригу”, де імператриця Катерина II перераховувала види товарів, які підлягали оподаткуванню. Сировина, продукти сільського господарства, напівфабрикати вивозити в Ригу можна було без сплати податку. Товари фабричного виробництва оподатковувалися під час увозу їх у Ригу: “Жителям Білоруської губернії дозволяється продавати товари... повинні зі всіх вивезених товарів платити повне, за с.-петербурзьким тарифом, мито”. Оподаткуванню підлягали й товари, ввезені в Білорусію з Риги: “Повинні із всіх чужоземних товарів, які привозять із-за кордону, платити повне мито за с.-петербурзьким тарифом” [1, с.44].

Російські купці, вивозячи білоруські товари в Ригу, мали сплачувати тільки половину з усіх податків. Це були серйозні економічні пільги. Товари, які вивозилися в Білорусію російськими підприємцями, оподаткуванню не підлягали. Для російських купців це було дуже вигідним і робило білоруські землі широким ринком збуту російської мануфактурно-фабричної продукції [11, с.279].

Становище білоруських міст і містечок зазнало змін із приєднанням до Російської імперії. До кінця першої чверті XIX ст. у Білорусії налічувалося 4 губернські, 34 повітові центри, 4 позаштатні міста й більше 290 містечок. Кількість городян різних міст була нерівномірною. Великі міста – Мінськ, Могилів, Полоцьк, Вітебськ, Брест – стали значними торгівельними й промисловими центрами в другій половині XVIII ст.

Управління в містах було організовано на основі “Жалуваної грамоти містам” 1785 р. Крім магістрату, вибиралася дума, яка складалася з депутатів і глави. Вибиралася дума двома станами – міщанами й купцями – терміном на 3 роки. У розпорядженні магістрату залишалися судові цивільні й кримінальні справи купців і дворян, збір податків з нерухомого майна, контроль за рекрутською повинністю та діяльністю цехів. Дума займалася збором податків з населення, стежила за виплатою коштів із різних прибуткових джерел та облаштування побуту міських мешканців. Уся повнота адміністративної й поліцейської влади в місті була сконцентрована в руках царської адміністрації та поліції [8, с.502–504].

Міщани сплачували грошові податки як на користь держави, так і на потреби міста. На них розповсюджувалися фуражна, дорожня та інші повинності. Основний тягар податків та повинностей був покладений на міські низи. Привілейоване купецтво замість подушного податку сплачувало гільдійські платежі розміром 1% зі свого капіталу. Міщани платили подушний податок удвічі більший порівняно із селянами. Купецькі платежі й подушний податок постійно збільшувалися. З кінця XVIII ст. до 1812 р. вони зросли у 3 рази. Левова частина прибутків міст витрачалася на утримання імперської адміністрації та поліції [9, с.46].

Таким чином, приєднавши білоруські землі, Росія вирішила використати економічний потенціал Білорусії як найвигідніше для себе. Колоніальне становище регіону призводило до однобокого розвитку різних сфер економіки. Російській імперії потрібна була сировина й ринки збуту фабричних і заводських товарів. Білорусія цілком підходила для цього. Соціальний та економічний гніт російських чиновників призвів до масового невдоволення білоруського населення. Жорсткі дії російського уряду щодо придушення селянських і міських заворушень проілюстрували перетворення білоруських земель у колонію Російської імперії.

1. Белоруссия в эпоху феодализма : сб. докум. и материалов : в 4 т. Т. 3. – Мн., 1961. – 626 с.
2. Белоруссия в эпоху феодализма : сб. докум. и материалов : в 4 т. Т. 4. – Мн., 1979. – 376 с.
3. Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах : хрэстаматыя / уклад., навук. рэд. А. Ф. Смалянчук. – Вільня, 2007. – 302 с.
4. Хрестоматия по истории Белоруссии: с древнейших времен до 1917 г. – Мн., 1977. – 472 с.
5. Вішнеўскі А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі у дакументах і матэрыялах / А. Ф. Вішнеўскі, Я. А. Юхо. – Мн., 2003. – 320 с.
6. Всемирная история : в X т. Т. V. – М., 1958. – 892 с.
7. Гісторыя Беларусі : у 2 ч. Ч. 1. – Мн., 1998. – 416 с.
8. Гісторыя Беларускай ССР : в 5 т. Т. I. – М., 1972. – 632 с.
9. Экономическая история БССР. – Мн., 1965. – 232 с.
10. Ермаловіч М. Беларуская дзяржава Вялікае Княства Літоўскае / М. Ермаловіч. – Мн., 2000. – 448 с.
11. История Белорусской ССР. Т. I. – Мн., 1954. – 504 с.
12. История СССР : учеб. для студ. ист. фак. ин-тов. : в 2 ч. Ч. 1. – М., 1979. – 607 с.
13. История СССР с древнейших времен до наших дней : в 12 т. Т. 3. – М., 1967. – 746 с.
14. Мелешко В. И. К вопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в. / В. И. Мелешко // Советское славяноведение. – 1969. – № 2. – С. 69–78.
15. Чигиринов П. Г. История Белоруссии / П. Г. Чигиринов. – Мн., 2002. – 432 с.

*В статье исследуется социально-экономическое положение Белоруссии после ее вхождения в состав Российской империи. Авторы проанализировали колониальную политику имперской администрации, суть которой сводилась к превращению белорусских земель в аграрно-сырьевой придаток России.*

**Ключевые слова:** имперская администрация, эксплуатация, царизм, Белоруссия.

*The article examines the socio-economic situation of Belarus after its entry into the Russian Empire. The authors analyzed the colonial policy of the imperial administration, the essence of which was reduced to the conversion of the Belarusian lands in an agricultural raw material appendage of Russia.*

**Key words:** imperial administration, operation, tsarism, Belarus.

УДК 94(477): 314.743

ББК 63.3(4 Укр)62

Микола Геник

## ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРИМИРЕННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АНДЖЕЯ ІЗДЕБСЬКОГО

*Важливий внесок у досягнення міжнаціонального примирення належить польському політику й публіцисту, діячеві Конфедерації незалежної Польщі Анджею Іздебському, який наголошував на ролі польсько-українського примирення для стабільності й безпеки Центрально-Східної Європи.*

**Ключові слова:** Анджей Іздебський, польсько-українське примирення, Центрально-Східна Європа, Міжмор'я, Конфедерація незалежної Польщі.

Важливим фактором трансформації міжнародних відносин у Європі та виникнення нових геополітичних реалій стали процеси міжнаціонального примирення. Для регіону Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) найбільше значення мало польсько-українське примирення. Великий внесок у досягнення польсько-українського примирення належить польському політику й публіцисту Анджею Іздебському.

Політична діяльність А.Іздебського не відображена в спеціальному дослідженні. Його ім'я згадується в публікаціях на тему політичного життя польської опозиції та польсько-українських відносин 1990-х рр. Лише короткі статті присвячені йому на електронних ресурсах [10; 11; 21].

Мета публікації – показати внесок А.Іздебського в досягнення польсько-українського примирення. Джерельну базу дослідження склали неопубліковані матеріали Архіву Осередку “Karta”, фонду Конфедерації Незалежної Польщі в Архіві нових актів, Відділу документів суспільного життя Національної Бібліотеки у Варшаві, приватного архіву Володимира Мокрого в Кракові та публікації польської опозиційної преси.

Анджей Іздебський (1925–2008) – польський політичний і громадський діяч, інженер, вояк Армії Крайової (Армії Krajowej) і Національних збройних сил (Narodowy Sił Zbrojnych), який неодноразово переслідувався властями ПНР. Діяч Комітету захисту робітників (Komitetu Obrony Robotników), Конфедерації Незалежної Польщі (КНП – Konfederacji Polski Niepodległej) і Солідарності, А.Іздебський є автором кількох книг і багатьох статей про Міжмор'я та польсько-українські відносини.

Польсько-український конфлікт і перші спроби польсько-українського порозуміння й примирення А.Іздебський спостерігав як вояк АК. На його переконання, великий вплив на загострення польсько-українських відносин у період Другої світової війни мала німецька політика, яка була сформульована у словах гауляйтера України Е.Коха: “Якщо на моїй території українець зустрине поляка, то українець повинен убити поляка, а поляк українця...” [15; 24, с.9]. Зразком для польсько-українського примирення А.Іздебський уважав діяльність Ю.Пілсудського та М.Голембйовського. Публіцист пригадував, що у війні 1920 р. за незалежність України загинуло 113 тисяч польських вояків, і “ця жертва повинна стати вугільним каменем польсько-українського союзу” [15; 24, с.4]. Високо оцінював А.Іздебський політичну позицію капітана М.Голембйовсь-